

مطالعات اسلامی: علوم قرآن و حدیث، سال چهل و چهارم، شماره پیاپی ۸۹،
پاییز و زمستان ۱۳۹۱، ص ۳۲- ۹

دکتر سید مصطفی احمدزاده

× × × ×

Email: mostafa.ahmadzadeh@gmail.com

چکیده

محدثان بر اساس حدیث پیامبر اکرم صلی علیه و آله و سلم که فرمودند: «مَنْ حَفِظَ عَلَيَّ أُمَّتِي أَرْبَعِينَ حَدِيثًا مِمَّا يَحْتَاجُونَ إِلَيْهِ فِي أَمْرِ دِينِهِمْ، بَعَثَهُ عَزَّ وَجَلَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَقِيهًا عَالِمًا»، به تدوین مجموعه‌هایی دست یازیدند که با عنوان «الاربعون حدیثا» یا «چهل حدیث» مشهور شد. از قرن دوم تا عصر حاضر هزاران کتاب در این حوزه به رشته تحریر درآمده است. گزارش، دسته‌بندی و تحلیل و بررسی سیر فراز و فرود این اجزاء حدیثی در سده‌های گوناگون تاریخ حدیث از چشم انداز جریان‌شناسی تاریخی- حدیثی مد نظر قرار گرفته است. نتایج به دست آمده حاکی از آن است که در سده‌های نخستین، عمل به ظاهر روایت در بعد فردی اهمیت یافته و در سده‌های بعدی، با گسترش دامنه این گونه کتاب‌ها هم به لحاظ قالب و زبان و گونه و هم به لحاظ محتوا و موضوع در ابعاد اجتماعی و اعتقادی، محدثان، کانون توجه خود را به تحقق بخشیدن به اهداف پیامبر اکرم صلی علیه و آله و سلم از ذکر این روایت، معطوف ساخته‌اند؛ که این تغییر رویکرد در اربعین‌نگاری، برکات دو چندان را در راستای ارتقاء سطح معارف حدیثی جامعه به ارمغان آورده است.

کلید واژه‌ها: تاریخ حدیث، اربعین‌نگاری، حدیث اربعین، تاریخ اربعین‌نگاری، جریان‌شناسی حدیث، کتاب‌شناسی حدیث.

طرح مسئله

دانشمندان و حدیث‌پژوهان اسلامی در طول تاریخ اسلام جهت حفظ دستاوردهای پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم از هیچ تلاش و کوششی فروگذار نکرده‌اند و در این مسیر از جان مایه گذاشته‌اند تا سنت رسول اکرم صلی الله علیه و آله و سلم حفظ شود و به اعصار بعدی منتقل گردد تا خورشیدی عالم‌افروز، فرا راه انسان‌های نیکان‌دیش قرار گیرد. در زمان حیات رسول اکرم صلی الله علیه و آله و سلم، با توجه به توصیه‌های پیامبر نسبت به نگارش قرآن و حدیث، انتقال احادیث علاوه بر نقل شفاهی، در قالب نگارش و کتابت نیز صورت می‌گرفت (حسینی جلالی، ۱۰۶).

از جمله روایات منقول از پیامبر پیرامون حفظ احادیث، حدیث مشهوری است که در لسان حدیث شناسان به حدیث «اربعین» معروف گردیده است. مضمون این حدیث به سندهای متعددی از رسول اکرم صلی الله علیه و آله و سلم و ائمه معصومین علیهم السلام نقل شده است. از جمله از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم نقل شده است: «مَنْ حَفِظَ عَلَيَّ أُمَّتِي أَرْبَعِينَ حَدِيثًا مِمَّا يَحْتَاجُونَ إِلَيْهِ فِي أَمْرِ دِينِهِمْ، بَعَثَهُ عَزَّ وَجَلَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَقِيهًا عَالِمًا» (صدوق، ۵۴۱/۲).

همزمان با آغاز نگارش حدیث در اواسط قرن دوم، اربعین‌نویسی نیز آغاز گردید. اصل فکر «اربعون حدیث» که از قرن دوم هجری آغاز و تا زمان حاضر ادامه دارد، ثمره جدیدی است که در خلال دوازده قرن شکوفا شده است و آن چیزی که سبب شد صدها رساله و کتاب در حوزه معارف اسلامی به زبان‌های عربی، فارسی، ترکی و غیره تحریر گردد؛ وجود حدیث مشهوری از رسول اکرم صلی الله علیه و آله و سلم است که در آن بر حفظ چهل حدیث توصیه شده است که این حدیث در رواج تدوین این گونه کتاب‌ها اثر بسزایی داشته است.

دانشمندان و حدیث‌پژوهان بر اساس این حدیث، به جمع‌آوری، نگارش، شرح، نقد و بررسی مجموعه‌هایی با عنوان «اربعین حدیث» و «چهل حدیث» همت گماشته‌اند که بررسی سیر فراز و فرود تدوین این مجموعه‌ها از یک سو به لحاظ جریان‌شناسی تاریخی حدیث و کشف راز و رمزهای پنهان و آشکار زمینه‌ها و علل تحولات حدیثی و از سوی دیگر آشنایی با انبوهی از حدیث‌پژوهان و آثار حدیثی گوناگون، اهمیت دوچندان می‌یابد. تاریخ اربعین‌نگاری در سده‌های گوناگون چه ویژگی‌هایی داشته است؟ انواع اربعین‌نگاری چیست؟ اربعین‌نگاری به زبان‌های غیر عربی در چه وضعیتی بوده و هست؟ چه زمینه‌ها و عواملی در افزایش یا

کاهش اربعین‌نگاری در سده‌های گوناگون، نقش داشته‌اند؟

عوامل مؤثر در گسترش اربعین‌نگاری

مهمترین عامل مؤثر در گسترش اربعین‌نگاری حدیث مشهوری است که از حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله و سلم روایت شده است. علاوه بر این عامل، ارزش دینی و تاریخی عدد چهل که از اقوام سامی و تورانی به عالم اسلام راه پیدا کرده بود نیز تأثیر قابل توجهی در ظهور و بروز این مجموعه‌ها داشت (Annemarie schimmel, " NUMBERS"11,14-15؛ عبدالقادر قره‌خان، ۳). نیز برخی از زاویه دانش فقه‌الحدیث، عواملی برای توسعه و رشد اربعین‌نگاری ذکر کرده‌اند: حفظ احادیث پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم از نابودی و تحریف، پیرایش احادیث جعلی، توسعه و تقویت دانش فقه‌الحدیث (عاشوری، ۱۷۰).

عوامل دیگری غیر از موارد بالا در جمع و تصنیف این گونه کتاب‌ها دخالت داشته که از آن‌ها تحت عنوان عوامل معنوی یاد می‌کنیم. این عوامل در مقدمه کتاب‌های چهل حدیث از سوی نویسندگان به عنوان انگیزه آنان برای تألیف و تصنیف این مجموعه‌ها ذکر شده است. عوامل معنوی عبارتند از: شوق دست‌یافتن به شفاعت رسول اکرم صلی علیه و آله و سلم، رهایی از آتش دوزخ، امید به قرارگرفتن در زمره عاشوندگان، شوق خدمت به مسلمین، پیروی از علمای سلف، عمل به پیشنهادات دوستان و شاگردان، استشهاد در حین تدریس، یاری مذهب و طریقه‌ای، شرح و توضیح آراء در مسئله‌ای از مسائل روزگار.

اربعین، مجموعه‌ای بوده است که محدثان سلف به قصد ادراک ثواب و بهره‌وری از شفاعت موعود، چهل حدیث معتبر و مسلم را مرتب کرده و متن آن را به خاطر می‌سپردند و بر تکرار و تلقین و تعلیم آن، مواظبتی دقیق داشته‌اند. تا آنجا که براساس یک احصاء و ضبط، مجموعه‌های اربعین از مؤلفات سلف، از اربعین بیشتر است (احمدزاده، ۵۵-۵۲ و ۹۱-۸۲). علاوه بر آنکه بعضی محدثان به رعایت احتیاط از بیم آن که مبدا یک یا چند حدیث منقولشان، مسلم الصدور نباشد؛ برای اطمینان از حصول ثواب و ادراک فیض شفاعت، مجموعه‌ای از یکصد حدیث فراهم کرده‌اند تا به طور قطع و یقین، چهل حدیث مسلم را ضبط کرده باشند. و ائمه سلف، تساهل در اسناد این‌گونه احادیث را به اتفاق روا داشته‌اند (دامادی، ص ۱۷).

گزارش و تحلیل سیر طولی اربعین‌نگاری

با توجه به اهمیت اربعین‌نگاری در تاریخ حدیث و نقش کلیدی آن در فقه‌الحدیث و

تأثیرات سیاسی، فرهنگی و اجتماعی آن در فرهنگ سازی اسلامی؛ شایسته است با نگاهی دقیق، جامع و تحلیلی به سیر فراز و فرود این بخش از تاریخ حدیث و حدیث پژوهی، زمینه را برای مطالعات گسترده حدیثی و محتوایی درباره کتاب‌های چهل حدیث فراهم سازیم. از این رو، در این جا، تاریخ نگارش کتاب‌های چهل حدیث را به صورت جداگانه در هر سده، گزارش و تحلیل می‌کنیم.

قرن دوم

اولین فردی که در این زمینه به تألیف کتاب پرداخت عبدالله بن مبارک مروزی (د ۱۸۱ ق) بود (نووی، ص ۱۴؛ حاجی خلیفه، ۵۷/۱). وی چهل حدیث را در قالب کتابی به نام «الاربعین» گرد آورد و اربعین‌نویسی را پایه‌گذاری کرد. پس از وی، ابوالقاسم عبدالرحمن ابن داود مصری شافعی (د ۱۸۱ ق) تحت عنوان «الاربعون حدیثاً» دست به تألیف زد (جبوری، ص ۱۸۱).

هنگامی که علم حدیث پیشرفت کرد و تعداد احادیث از صدها هزار هم گذشت، نیاز به گردآوری مجموعه‌های انتخابی از احادیث برحسب خصوصیات معینی که در شکل و محتوی داشتند، احساس شد و این نیاز در تصنیف چهل حدیث‌ها و دگرگونی تاریخی این کتاب‌ها تأثیر به‌سزایی داشت. بعدها در میانه سده چهارم - بر اساس «کتاب الاربعین حدیثاً» تألیف الامام ابی‌بکر محمد بن الحسین الآجری (د. ۳۶۰ ق.) که همراه با شرح احادیث به رشته تحریر درآمده است (الآجری) - چهل حدیث را همراه با شرح جمع‌آوری نمودند و زمان طولانی این کار ادامه داشت و این کار طبیعی بود چرا که رساله‌ها و جزواتی که برای دروس حدیثی انتخاب می‌شد تا بر دانش‌آموزان القاء و املاء شود، بدین شکل مفیدتر بود.

قرن سوم

در سده سوم، الاربعین از احمد بن احمد بن حرب نيسابوری (د ۲۳۴ ق.)، (حاجی خلیفه، ۵۴/۱) و الاربعین عن المشایخ الاربعین عن الاربعین صحابياً و صحابیه از محمد بن اسلم طوسی (د ۲۴۲ ق.)، (ذهبی، ۱۹۵/۱۲؛ ألبانی، ص ۱۵۵؛ حاجی خلیفه، ۵۸/۱) که از ثقات محدثین خراسان بوده و الاربعین از مؤید بن محمد بن علی قرشی حافظ (د ۲۴۲ ق) که از ثقات و پیشوایان حدیث بوده؛ نشانگر این است که اربعین‌نویسی مورد توجه محدثان قرار گرفته و نسبت به سده گذشته از رونق بیشتری برخوردار گردیده است.

در اواخر سده سوم، اربعین‌نویسی در قالب یک موضوع خاص درآمد. الاربعین ابن طولون

شمس‌الدین محمد دمشقی (د ۲۷۰ ق) که در زمینه علم، جمع‌آوری شده از این قبیل است.

قرن چهارم

در سده چهارم، محدثان بزرگ نیز به تألیف چهل حدیث پرداختند. گاه در موضوع واحد و گاه در موضوعات مختلفی، چهل حدیث را همراه با شرح و توضیح به رشته تحریر می‌کشیدند. ابوالعباس حسن بن سفیان نسوی (د ۳۰۳ ق) در باب امور اجتماعی و اخلاقی، ابوبکر محمد بن ابراهیم کلاباذی حنفی (د ۳۰۸ ق) و ابوبکر محمد بن حسین آجری (د ۳۶۰ ق) در بیان عقاید و اخلاق و احکام، دارقطنی (د ۳۸۵ ق)، جوزقی (د ۳۸۸ ق)، ابن بجیر (د ۳۹۰ ق)، حاکم نيسابوری (د ۴۰۵ ق) از جمله محدثانی هستند که در این زمینه دست به تألیف زده‌اند.

قرن پنجم

در سده پنجم که تصوف و عرفان گسترش پیدا کرده بود، حدیث و مخصوصاً اربعین‌نگاری از تحولات تصوف مصون نماند و کتاب‌های مهمی توسط ارباب صوفیه در این زمینه به نگارش درآمد، که *الاربعین فی التصوف* از ابو عبدالرحمن سلمی (د ۴۱۲ ق) پیرامون مقامات و مراتب صوفیه (حاجی خلیفه، ۵۳/۱؛ مصاحب، ۵۸/۱)، *الاربعین فی شیوخ الصوفیه* (حاجی خلیفه، ۵۳/۱؛ ألبانی، ص ۳۸۷؛ البکری، ص ۹۶) از ابوسعید احمد بن محمد بن احمد مالینی (د ۴۱۲ ق) *الاربعین علی مذهب المتحققین من الصوفیه* (حاجی خلیفه، ۵۳/۱) از ابونعیم اصفهانی (د ۴۳۰ ق) در بیان سیر مراحل که یک صوفی باید طی کند؛ از جمله تألیفاتی هستند که در زمینه تصوف به نگارش درآمده‌اند.

در اواسط سده پنجم، اربعین‌نگاری حول محورهای خاصی در جریان بود. گاه احادیث در فضیلت شخصی در قالب اربعین در می‌آمد. مثل: *الاربعین فی فضائل العباس* (حاجی خلیفه، ۵۷/۱) از ابوالقاسم حمزة ابن یوسف السهمی (د ۴۲۷ ق)، و *الاربعین عن الاربعین فی فضائل امیرالمؤمنین علیه السلام* (آقا بزرگ تهرانی، ۴۳۲/۱؛ حسینی، ۱۸۶/۳؛ رازی، ص ۱۵۷) از ابومحمد عبدالرحمن نيسابوری خزاعی (د ۴۶۷ ق) (جدّ شیخ ابوالفتوح رازی).

گاه براساس درجه حدیث، احادیثی گلچین می‌شد. مثل: *الاربعون از طبسی* (د ۴۴۳ ق)، (ألبانی، ص ۳۴۱) که از روایات صحیح محمدین بصورت مسلسل استخراج شده است، گاه چهل حدیث از چهل کتاب حدیثی معتبر جمع‌آوری می‌گردید مثل *الاربعین از هروی* (د ۴۸۱ ق)، (حاجی خلیفه، ۶۱/۱).

گاه نویسنده احادیث یک راوی یا محدث خاصی را از جوامع حدیثی انتخاب می‌کرد. مثل: الاربعین از ابو محمد جرجانی (د ۴۸۲ ق)، (حاجی خلیفه، ۵۵/۱) که مؤلف، این کتاب را از احادیث ابوبکر احمد بن منصور مغربی در صحیحین گردآوری نموده است. از جمله کتاب‌های مهمی که در اواخر این قرن به نگارش درآمد کتاب الاربعین حدیثاً الودعانیة از ابن ودعان (د ۴۹۴ ق) است که در رأس کتاب‌های چهل حدیث در این قرن قرار گرفت. بطوری که در سده‌های بعدی محدثان به شرح و توضیح آن روی آوردند و کتاب‌های نفیسی از خود به یادگار گذاردند (حاجی خلیفه، ۶۰/۱؛ دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ۴۳۱/۷).

بنا به دلایل مختلفی علم کلام در قرن پنجم از رشد چشمگیری برخوردار بوده، به همین دلیل شرح و توضیح احادیث برای استدلال به مبانی هر مذهب، اهمیت ویژه‌ای یافت؛ بطوری که شاهد کتاب‌های حدیثی هستیم که به شرح و توضیح احادیث پرداخته‌اند که حول محور اصول دین و اعتقادات جمع‌آوری گردیده‌اند. کتاب الاربعین فی دلائل التوحید از ابو اسماعیل هروی (د ۴۸۱) - که به شرح چهل حدیث در چهل باب درباره اسماء و صفات حضرت باری پرداخته - شاهدهی بر ادعای ماست.

قرن ششم

سده ششم، اربعین‌نگاری وارد مرحله فنی و تخصصی خود می‌گردد و کتاب‌های حدیثی فراوانی معرکه آراء محدثان و دانشمندان قرار می‌گیرد. تنوع اربعین‌نویسی حول محورهای خاص، جمع‌آوری و شرح و توضیح احادیث کلامی، پرداختن به احادیث مربوط به جهاد، احادیث مناقب حضرت علی علیه السلام و نگارش اربعین‌های بلدانیه از شاخص‌های مهم این قرن در این زمینه به شمار می‌آیند. الاربعین فی اصول الدین از امام محمد غزالی (د ۵۰۵) درباره وظایف مسلمانان و اصول و فروع اسلام (حاجی خلیفه، ۶۱/۱؛ دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ۴۳۰/۷)، سلسله الابریز بالسند العزیز از ابو محمد حسن بن علی حسینی بلخی (د ۵۳۲ ق) شامل چهل حدیث اخلاقی با سلسله سند مسلسل، الاربعین الطوال از ابوالقاسم علی بن حسن دمشقی شافعی (د ۵۷۱ ق) که چهل حدیث طولانی را درباره نبوت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم جمع‌آوری نموده (حاجی خلیفه، ۵۷/۱؛ البکری، ص ۱۵۴)، الاربعون فی الحث علی الجهاد از ابن عساکر (د ۵۷۱ ق) در باب فضیلت شرکت در جهاد علیه مشرکان و کافران (حاجی خلیفه، ۵۴/۱؛ البانی، ص ۷۹)، الاربعون فی الحشر از یوسف بن عبدالله اندلسی مقری مالکی (د ۵۷۵ ق) در احادیث حشر و قیامت (حاجی خلیفه، ۵۴/۳)، الاربعون حدیثاً فی

البکری، ص ۱۰۲) و *الاربعون البلدانیة* از شمس‌الدین محمد بن احمد بن عثمان الذهبی (د ۷۴۸ ق) نام برد.

قرن هفتم

در سده هفتم، مانند سده‌های گذشته، همچنان اربعین‌نگاری در حوزه حدیث از اهمیت والایی برخوردار بود و حدیث‌شناسان در این وادی به تألیف، تصنیف، شرح و حاشیه مشغول بودند و کتاب‌های نفیسی را به آثار حدیثی افزودند. موضوعات اخلاقی، کلامی، اجتماعی، عرفانی و احکامی از بارزترین موضوعاتی هستند که زینت‌بخش کتاب‌های این دوره‌اند. الاربعین فی اصول الدین از امام فخررازی (د ۶۰۶ ق) درباره مباحث کلامی، الاربعین فی الجهاد و المجاهدین از ابن مقرئ (د ۶۱۸ ق)، الاربعین فی مناقب امهات المؤمنین از ابن عساکر (د ۶۲۰ ق)، (ألبانی، ص ۸۶)؛ الاربعون حدیثاً فی حقوق الاخوان از ابن زهرة حلبی (د ۶۳۹ ق) در مورد حقوق برادران دینی نسبت به یکدیگر (آقا بزرگ تهرانی، ۱/۴۲۶؛ حسینی، ۳۰/۸) و شرح الاربعین حدیثاً از صدرالدین قونوی (د ۶۷۳ ق) که به شرح و توضیح عرفانی احادیث روی آورده است (حسینی، ۱۳/۷۷)، از مهمترین اربعین‌های این سده محسوب می‌شوند. در این سده، کتاب مهمی که در طول تاریخ اربعین‌نویسی به لحاظ ویژگی‌های خاص آن، در نوع خود قابل توجه است، توسط صدرالدین ابی‌علی حسن بن محمد بکری (د ۶۵۶ ق) بنام الاربعین حدیثاً (الاربعین من اربعین عن اربعین فی اربعین) به رشته تحریر درآمده است. این کتاب حاوی چهل حدیث از چهل کتاب اربعین حدیث از چهل صحابه در چهل باب از علم جمع‌آوری گردیده است.

کتاب دیگری که بعدها توسط حدیث‌پژوهان مورد توجه قرار گرفت و شرح‌های مفصّلی بر آن نوشته شد کتاب متن الاربعین المندریة فی الاحکام از ابو محمد عبدالعظیم مندری (د ۶۵۶ ق) است که حاوی چهل حدیث پیرامون احکام است که از صحیحین استخراج شده و طرق احادیث این کتاب را صدرالدین مناوی تخریج^۱ کرده است.

اما کتاب الاربعون حدیثاً النوویة فی الاحادیث الصحیحة النبویة از محیی‌الدین یحیی بن شرف نووی (د ۶۷۶ ق) مهم‌ترین کتاب اربعین در میان کتاب‌های حدیثی اهل سنت است که از حیث ارزش و شهرت و زیادی شروح از زمان مؤلف تا زمان حاضر منحصر به فرد است.

^۱ تخریج: نقل موضع بخشی از حدیث که مورد نیاز است یا استخراج حدیثی است از کتاب‌ها به سند صحیح‌تر و متن محکم‌تر. (مدیر شانه‌چی، ۲۳).

بشرط السَّماع از ابن حجر عسقلانی (د ۸۵۲ ق) که از طریق سماع و با سلسله سند عالی همراه با شرح و توضیح به رشته تحریر درآمده، الرسالة العلیة فی الاحادیث النبویة از کمال‌الدین حسین کاشفی بیهقی سبزواری (د ۹۱۰ ق) در اعتقادات، احکام و اخلاق، اربعون حدیثاً فی قواعد الاحکام الشرعیة و فضائل الاعمال و الزهد، اربعون حدیثاً فی فضل الجهاد و اربعون حدیث من روایة مالک عن نافع عن ابن عمر که بر خلاف گذشتگان، تمامی احادیث آن از یک منبع - موطأ مالک - و از یک صحابی - مالک - و از یک طریق - مالک عن نافع عن ابن عمر - که صحیح‌ترین اسناد از ابن عمر است جمع‌آوری گردیده، از جلال‌الدین سیوطی (د ۹۱۱ ق)؛ اربعین فی مناقب امیرالمؤمنین از جمال‌الدین حسینی محدث (د ۹۳۰ ق)، (منزوی، ۳۴/۱۶؛ آقا بزرگ تهرانی، ۴۲۱/۱) در فضائل امیرالمؤمنین علیه السلام از اخبار مرویه از طریق عامه و خاصه، اربعون المسلسلات از محمد بن طولون صالحی (د ۹۵۶ ق)، (فؤاد، ۵۳/۱) حاوی چهل حدیث مسلسل، اربعین از طاش کپیری زاده (د ۹۶۳ ق)، (حاجی خلیفه، ۵۶/۱) پیرامون شوخی و مزاح، اربعین العدلیة پیرامون عدل و عادل از ابن حجر هیثمی مکی (د ۹۷۴ ق)، (حاجی خلیفه، ۵۷/۱)؛ اربعون حدیثاً فی الاخلاق از حسین بن عبدالصمد حارثی همدانی (د ۹۸۴ ق) - پدر شیخ بهایی - که به احادیث اخلاقی پرداخته است (آقا بزرگ تهرانی، ۴۱۴/۱؛ آصف فکرت، ۳۶/۱۳)، از جمله مهم‌ترین این نگارش‌ها قلمداد می‌شوند.

قرن یازدهم

سده یازدهم، اربعین‌نگاری وارد مرحله‌ای جدید می‌شود. از قرن دوم تا قرن یازدهم علمای اهل تسنن با توجه به اهمیت این گونه کتاب‌ها از هیچ تلاشی فروگذار نکردند و کارنامه درخشانی را که حاصل زحمات بزرگان حدیثی این مذهب است در طول تاریخ اربعین‌نگاری به یادگار گذاردند و لیکن از این قرن به بعد جریان اربعین‌نگاری در میان اهل سنت وارد مرحله رکود خود می‌شود و از تب و تاب گذشته خبری نیست و لیکن برعکس اینان، شیعیان که در قرون اولیه توجه چندانی به تألیف این کتاب‌ها نداشتند کم‌کم به اهمیت و جایگاه آن در رشد و گسترش فرهنگ و معارف اسلامی پی بردند و به تألیفات و تصنیفات در این زمینه پرداختند. قرن یازدهم، ابتدای حرکت صعودی این جریان است که در قرون بعدی به اوج خود می‌رسد. نکته قابل توجه در این حرکت، گرایش محدثان شیعه به بررسی احادیث فضایل و مناقب حضرت علی علیه السلام و اثبات امامت ایشان است که اکثر کتاب‌های اربعین‌نگاری را

کتاب‌های حدیثی بعد از وی گردد و کتاب *الاربعون حدیثاً فی اثبات امامة امیرالمؤمنین* تألیف سلیمان بن عبدالله ماحوزی بحرانی (د ۱۱۲۱ ق) *الاربعون حدیثاً* از محمداسماعیل مازندرانی خواجه‌نوی (د ۱۱۷۳ ق) در باب عبادات و نماز از مهم‌ترین تألیفات شیعیان در این سده است. اما برادران اهل سنت نیز کتاب‌هایی در این سده تدوین کرده‌اند که از جمله آن‌ها می‌توان به کتاب *عقدالجواهر الثمین فی اربعین حدیثاً من احادیث سید المرسلین صلی الله علیه و آله و سلم* از اسماعیل بن محمد جراح معروف به عجلونی (د ۱۱۶۲ ق)، (مراغی، ۱/۵۶۶؛ حاجی خلیفه، ۳/۵۴)؛ *الاربعون حدیثاً و شرحها* از محمد بن محمد وحدتی اشکوبی واعظ (نگارش ۱۱۶۹ ق)، (جبوری، ص ۱۷۹)؛ *الاربعون حدیثاً* از محمد انطاکی حنفی (د ۱۱۷۲ ق)، (همان، ص ۱۷۷)؛ *اربعون حدیثاً نبویة فی الحث علی ترک الظلم* از محمد جواهری صغیر (نگارش ۱۱۸۷ ق)، (دارالکتاب‌ها المصریه، ص ۹۴) اشاره کرد.

قرن سیزدهم

سده سیزدهم، اربعین‌نگاری بسیار متداول گشت و تقریباً می‌توان گفت که هر محدثی که در حدیث دستی داشته، کتابی در این زمینه تألیف نموده است. نسخه‌های خطی متعدد، شروح مختلف بر کتاب‌های اربعین سده‌های گذشته حاکی از تلاش حدیث‌پژوهان پیرامون این موضوع است.

الاربعون حدیثاً از مولی محمدکاظم بن محمد شفیع هزار جریبی حائری (د ۱۲۳۸ ق)، (آقا بزرگ تهرانی، ۱/۴۲۴)؛ *الاربعون فی فضائل رمضان* از عبدالله ابن سويدان دمليجي مصري شافعی (د ۱۲۳۴ ق)، (حاجی خلیفه، ۳/۵۵)؛ *الاربعين* از علی اصغر بن علی دهدشتی موسوی (نگارش ۱۲۳۶ ق)، (استادی، ص ۱۶) در مناقب اهل بیت، *الاربعون حدیثاً* از یوسف بن ملا عبدالجلیل قاری (د ۱۲۴۱)، *الاربعون حدیثاً* از عبدالله شبر حسینی کاظمی (د ۱۳۴۲ ق)، (آقا بزرگ تهرانی، ۱/۴۲۰)؛ *الاربعين فی کشف اليقين* از محمد شفیع بن محمد حسین کزازی (ح ۱۲۶۸ ق)، (فاضل، ۱/۱۹۰)؛ *کشف الحق* از میرمحمد صادق خاتون آبادی (د ۱۲۷۲ ق) پیرامون حضرت ولی عصر (عج)، *الاربعين* از ابراهیم بن حسین دنبلی خوئی (نگارش ۱۲۹۹ ق)، (آقا بزرگ تهرانی، ۱/۴۰۹؛ زرکلی، ۱/۳۰) در بحثهای فلسفی، اعتقادی، فقهی و اخلاقی، از مهمترین اربعین‌هایی هستند که در این قرن به رشته تحریر در آمده‌اند.

قرن چهاردهم

در سده چهاردهم، اربعین‌هایی که به اثبات امامت حضرت علی علیه السلام پرداخته‌اند

نسبت به قرون گذشته رشد چشم‌گیری دارد، هرچند اهل سنت پس از رکودی نسبتاً موقت در قرون گذشته، تلاشی جدید را در این زمینه آغاز کردند ولیکن همچنان شیعیان در نگارش کتاب‌های چهل حدیث در این سده پیش‌قدم بودند.

صراط‌المستقیم الهدی الی نهج‌التقویم از محمد علی انصاری قراچه داغی (چ ۱۳۰۰ ق)، (مصاحب، ۸۵/۱؛ آقا بزرگ تهرانی، ۴۲۲/۱)؛ احسن‌الحدیث از محمد بن محمد اوقجی‌زاده (د ۱۳۰۹ ق)، از نویسندگان مشهور ترک (حاجی خلیفه، ۱۷/۱)؛ ریاضت‌نامه از عبدالحسین خاک قزوینی (د ۱۳۱۰ ق) که منظوم است (مشار، ۱۸۱۱/۲)؛ المء المعین فی شرح‌احادیث الأربعین از محمد رضا بن شعبان علی طهرانی (د ۱۳۴۲ ق)، (آقا بزرگ تهرانی، ۴۱۶/۱)؛ الجواهر الثلوثیة فی شرح الأربعین النوویة از محمد عبدالله الجرّدانی الدمیاطی (د ۱۳۳۱ ق)، احادیث الأربعین القدسیة من المصحف الایراهیمیة و الموسویة از محمد ادیب جراح نقشبندی حنفی (د ۱۳۳۶ ق)، (الیان سرکیس، ۱۶۲۶/۲)؛ الأربعون حدیثاً فی مسح الرجلین من طرق أهل السنة از نجم‌الدین جعفر طهرانی عسکری (د ۱۳۹۵ ق)، (آقا بزرگ تهرانی، ۴۳۰/۱)؛ احادیث الأربعین من امثال افصح‌العالمین از یوسف بن اسماعیل بنهانی (د ۱۳۵۰ ق)، (الیان سرکیس، ۱۸۳۸/۲)؛ از جمله مهمترین اربعین‌های مهم این سده هستند.

قرن پانزدهم

سده پانزدهم، روال اربعین‌نگاری چون گذشته همچنان ادامه دارد. در سالهای اولیه این قرن بسیاری از کتاب‌های مهم اربعین مربوط به علمای حدیث قرون گذشته توسط حدیث‌پژوهان تصحیح و تحقیق شده و به دست چاپ سپرده شده‌اند. میراث ماندگار پیشینیان همراه با مقدمه و استخراج منابع احادیث و شرح و تفسیر در شکلی زیبا چاپ می‌گردند و روز به روز بر آمار این کتاب‌ها افزوده می‌گردد.

الأربعون حدیثاً از محمد تقی تستری، شرح الأربعین النبویة از محمد حسین جلالی، الأربعون حدیثاً فی فضائل امیرالمؤمنین و سیده نساء العالمین (علیهما السلام) بروایة عائشة از احمد محمودی، چهل حدیث از هاشم رسولی محلّاتی و اربعین امام خمینی از جمله مهمترین اربعین‌هایی هستند که در سه دهه گذشته به زیور طبع آراسته گردیده‌اند.

تحلیل سیر عرضی اربعین‌نگاری

حال با نگاهی عرضی، نکات مهمی را درباره سیر تحول و تکامل اربعین‌نگاری در تاریخ

مشهورترین کتاب‌ها در اربعین‌نگاری به زبان عربی است. لازم است که یادآوری کنم که اغلب مؤلفان این کتب، خود عرب زبان نبوده‌اند بلکه ایرانی و ترک بوده‌اند.

در قرون بعدی که علماء و دانشمندان ایرانی به تألیفات گسترده‌ای در حوزه اسلام دست زدند، زبان فارسی بعد از زبان عربی، بخش قابل توجهی از این تألیفات را به خود اختصاص داد. دو ویژگی خاص، مصنفات چهل حدیث در زبان فارسی را از دیگر کتاب‌های اربعین متمایز ساخته است: یکی خصوصیت ادبی آن و دیگری وجود کتاب‌های بسیاری که در موضوع امامت امام علی علیه السلام و مناقب و فضائل ایشان جمع آوری شده است. با دقت در کتاب‌هایی که مربوط به امام علی علیه السلام است متوجه تبلیغات سیاسی شیعی می‌شویم و درمی‌یابیم که این کتاب‌ها نقش سلاحی دفاعی را، در پاره‌ای از کشمکش‌های سیاسی- اعتقادی بین شیعه و سنی ایفا می‌کرده‌اند.

سپس در قرن نهم این فن به ادیب بزرگ جامی می‌رسد. شخصی که دین و هنر را در خود جمع کرده بود بطوری که در این میدان با ترجمه منظوم احادیث، شهرت والایی را کسب کرد. بعد از وی، افراد زیادی شروع به ترجمه چهل حدیث و شرح آن نمودند و لیکن کسی به شهرت و ارزش و نفوذ ایشان نرسید. از طرف دیگر، ترجمه و شرح بیش از حد دو کتاب اربعین در میان اهل سنت و شیعه، برجستگی این دو کتاب را در میان سایر آثار اربعین‌نگاری نشان داد؛ کتاب اربعین امام نووی و کتاب اربعین شیخ بهایی.

اربعین‌نگاری در میان ترکها

اربعین‌نگاری در میان ترکها، از اوایل سده هشتم با رشد کندی آغاز شد و در سده‌های دهم و یازدهم به اوج خود رسید و از نیمه دوم قرن دوازدهم سیر نزولی به خود گرفت. مهم‌ترین گونه اربعین‌نگاری در میان ترکها، ترجمه ادبی چهل حدیث و شرح آنها بود. در این راستا علمای عثمانی، با هدف آموزش حدیث و معارف حدیثی به زبان ترکی به تألیف *الاربعون حدیثاً* با گرایش دینی همت گماشتند، که می‌توان از جمال‌الدین آقسرائی، طاش‌کپری زاده، برکوی، آقا کرمانی و غیر ایشان نام برد و افرادی مثل ادریس تبلیسی و بروسه‌لی فرودسی نیز به زبان فارسی تألیفاتی را ارائه دادند.

دکتر عبدالقادر قره‌خان - حدیث‌پژوه ترک - در این زمینه نوشته است: ترجمه «الاربعون حدیثاً» و شروع مربوط به آن در ادب ترکی از قرن هشتم و قرون نهم و دهم و یازدهم از

لحاظ ادبی - دینی به اوج خود رسید و تا نیمه اول قرن دوازدهم ادامه داشت. هر شاعر ترکی بر خود واجب می‌دانست که در این زمینه احادیثی را به نظم درآورد و به همین خاطر شعرایی مثل نوائی، فضولی، خاقانی و تائب مصنفاتی در این زمینه دارند. از طرف دیگر، حمایت پادشاهان و رجال دولتی از آثار ادبی - دینی، تقویت اخلاق اسلامی بوسیله آثار دینی - ادبی و اظهار رغبت مشایخ بزرگ و درویش به کتابت چهل حدیث، همه و همه، دست به دست هم داد و موجب گسترش ترجمه‌های چهل حدیث در دیار ترک شد که طبق گفته دکتر قره‌خان تعداد مصنفات چهل حدیثی در میان ترکها در حدود ۸۰ مصنف از ۷۴ مؤلف و مترجم می‌باشد (قره‌خان، ۲۰۴).

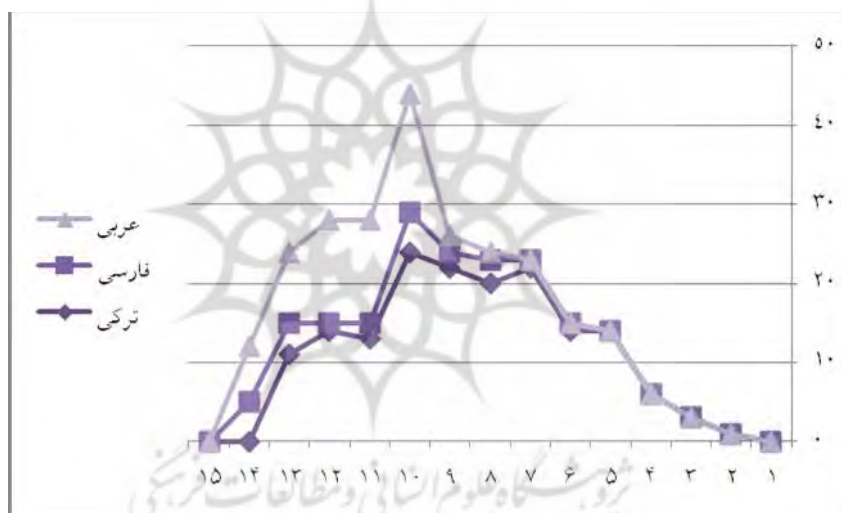
اربعین‌های منظوم

ترجمه کلمات قصار رسول اکرم صلی الله علیه و آله و سلم و حضرت علی علیه السلام که به صورت صد کلمه یا چهل حدیث به نظم شیوای پارسی در آمده، تحوّل در کتاب‌های اربعین نگاری بوجود آورد. اربعین جامی که چهل حدیث کوتاه از کلمات درّبار پیغمبر صلی الله علیه و آله و سلم را ضمن چهل دوبیتی به نظم درآورده اوج نگارش اربعین‌های منظوم است. میرحسین هروی، عادل بن علی و ابن همام شیرازی از جمله کسانی هستند که به تألیف اربعین‌های منظوم پرداخته‌اند.

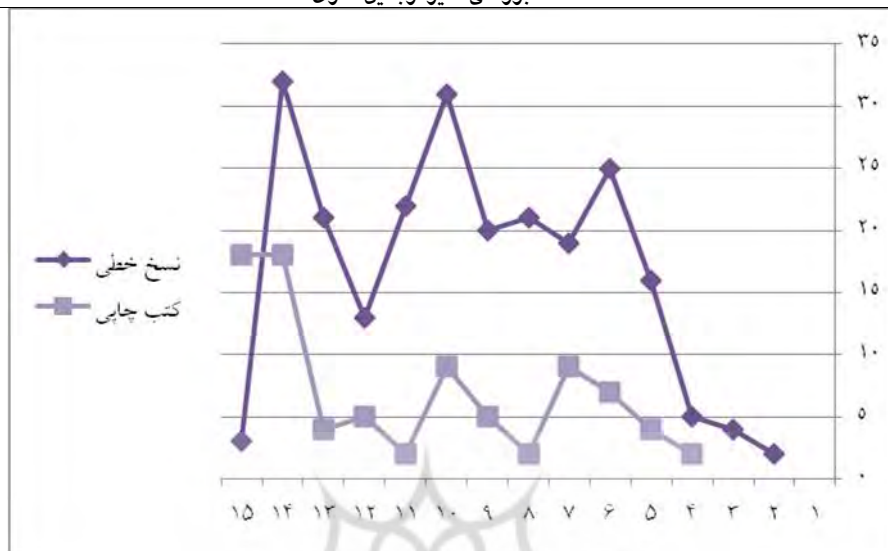
تقسیم‌بندی کتاب‌های اربعین

- کتاب‌های اربعین به دو قسمت کلی «ساختار» و «محتوی» تقسیم می‌شوند.
- الف) ساختار.** کتب اربعینات از لحاظ ساختاری به سه دسته تقسیم می‌شوند:
۱. **منظوم؛** این دسته از کتاب‌ها، چهل حدیث را به نظم کشیده‌اند که اربعین جامی از جمله آنهاست.
 ۲. **منثور؛** که شامل اغلب کتاب‌های اربعین است.
 ۳. **ترکیبی (منظوم و منثور)؛** که مؤلف چهل حدیث را، هم به نظم کشیده و هم با نثری شیوا به شرح آن همت گماشته است. مانند: *الرسالة العلیة فی الاحادیث النبویة* کاشفی.
- ب) محتوی،** کتاب‌های اربعینات از حیث محتوی به دو دسته تقسیم می‌شوند:

تلاش‌ها و کوشش‌ها، شکوفایی ابعاد متنوع این حدیث را مانند: گسترش معارف حدیثی در قالب شرح‌های کوتاه و مفصل احادیث، رشد علوم گوناگون حدیثی اعم از سندشناسی و متن‌شناسی، پرداختن به احادیث اجتماعی و اعتقادی، محوریت درجه یک موضوعات احادیث، استفاده از زبانها و قالب‌های گوناگون، و ... در سطح عموم و نخبگان جامعه شاهدیم.

نمودار گسترش کتاب‌ها از بعد زبان بر حسب زبان نگارش

نمودار گسترش کتاب‌های اربعین در طول تاریخ حدیث^۱

پی‌نوشت

اطلاعات کتابشناختی کتاب‌های چاپی که در متن به آنها اشاره شده است:
 آجری، ابوبکر محمد بن حسین، اربعین حدیثاً، تحقیق: محمود النقراشی السید علی،
 مکتب‌هاة دار العلیان، ۱۴۰۷ق.
 ابن زهره حلبی، محیی الدین محمد بن عبدالله، اربعون حدیثاً فی حقوق الاخوان، تحقیق: نبیل
 رضا علوان، مهر، قم، ۱۴۰۵ق.
 ابن عساکر، ابوالقاسم علی بن حسن بن هبة الله، اربعون فی الحث علی الجهاد، تحقیق: عبدالله
 بن یوسف، دار الخلفاء لکتابها الإسلامی، کویت، ۱۴۰۴ق.
 اربعین البلدانیة عن اربعین من اربعین
 لأربعین فی اربعین، تحقیق: محمد مطیع الحافظ، دار الفکر، دمشق، ۱۴۱۳ق.
 ابن عساکر، ابومنصور عبدالرحمن، اربعین فی مناقب أمهات المؤمنین، تحقیق: محمد ابراهیم
 الدسوقی، مکتب‌هاة القرآن، قاهره، ۱۴۰۶ق.

^۱ . قره‌خان، اربعون حدیثاً فی الادب الاسلامی، ۳۰۱.

- اصفهانى، ابونعيم احمد بن عبدالله، الاربعين على مذهب المتحققين من الصوفيه، تحقيق: بدر بن عبدالله البدر، دار ابن حزم، بيروت، ١٤١٤ق.
- آقا كرماني، محمد بن مصطفى، نبراس العقول الزكية بشرح الاربعين النبوية، التمدن الصناعية، قاهرة، ١٣٣٢ق.
- بهايى، محمد حسين، الأربعون حديثاً، مؤسسة النشر الإسلامى، قم، ١٤١٥ق.
- تستري، محمد تقى، الاربعون حديثاً، الخيام، قم، ١٤٠٠ق.
- جلالى، محمد حسين، شرح الأربعين النبوية، چاپ دوم، الاعلمى، بيروت، ١٤٠٧ق.
- حسينى بلخى، ابو محمد حسن بن على، سلسلة الابريز بالسند العزيز، تعليق: محمد جواد حسينى جلالى، كتابخانه آية الله مرعشى، قم، ١٤١٣ق.
- حسينى، جمال الدين، الأربعين فى مناقب أمير المؤمنين عليه السلام، بى نا، مصر، ١٣٢٦ق.
- خاتون آبادى، مير محمد صادق، كشف الحق، تصحيح و تعليق: سيد داوود مير صابرى، بنياد بعثت، تهران، ١٣٦١ش.
- خلفى، عبدالعظيم بن بدوى، الأربعون المنبرية شرح اربعين حديثاً من جوامع الكلم، تحقيق: صفوت نورالدين، چاپ اوله دار ابن حاجب، بيروت، ١٤١٧ق.
- رسولى محلاتى، هاشم، چهل حديث، چاپ اوله دفتر نشر فرهنگ اسلامى، تهران، ١٣٧٢ش.
- سلمى، ابو عبدالرحمن محمد بن حسين، الاربعين فى التصوف، مجلس دائرة المعارف العثمانية، ١٣٦٩ق.
- سيوطى، جلال الدين عبدالرحمن بن ابوبكر، أربعون حديثاً فى فضل الجهاد، تحقيق: مرزوق على ابراهيم، دارالفضيلة، بيروت، بى تا.
-، أربعون حديثاً فى قواعد الاحكام الشرعية و فضائل الاعمال و الزهد، تحقيق: احمد البزرة و على رضا عبدالله، دارالمأمون للتراث، بيروت، ١٤٠٦ق.
-، الأربعون حديث من رواية مالك عن نافع عن ابن عمر، چاپ اوله دارالصحابه، طنطا، ١٤١٢ق.
- عاملى، محمد بن مكى (شهيد اول)، الأربعون حديثاً، تحقيق: مدرسة الإمام المهدي، قم، ١٤٠٧ق.
- عراقى، عبد الرحيم بن الحسين، الأربعين العشارية، تحقيق: بدر الدين عبدالله البدر، چاپ اوله دار ابن حزم، ١٤١٣ق.

- حسینی، سید احمد، فهرست نسخه‌های کتابخانه عمومی آیه الله مرعشی نجفی، کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی، قم، ۱۳۷۶-۱۳۵۴ ش.
- الحسینی الجلالی، السید محمد رضا، تدوین السنه الشریفه، مکتبها الاعلام الاسلامی، قم: ۱۴۱۸ ق.
- دار الکتب المصریة، فهرس مکتبه مکرم، مطبعة دار الکتب المصریة، قاهرة، ۱۳۵۱ ق.
- دامادی، محمد، شرح بر مقامات اربعین، مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۶۷.
- ذهبی، محمد بن احمد بن عثمان، سیر اعلام النبلاء، تحقیق: شعيب الارنؤوط و حسین الاسد، چاپ نهم، مؤسسه الرساله، بیروت، ۱۴۱۳ ق.
- رازی، ابن بابویه، فهرس أسماء علماء الشيعة و مصنفيهم، تحقیق: عبدالعزيز الطباطبائي، مجمع الذخائر الإسلامية، قم، ۱۴۰۴ ق.
- زرکلی، خیرالدین، الاعلام قاموس تراجم لأشهر الرجال و النساء من العرب و المستعربین و المستشرقین، چاپ سوم، بیروت، ۱۳۸۹ ق.
- السبکی، ابی نصر عبدالوهاب بن علی بن عبدالکافی، طبقات الشافعية الكبرى، چاپ اول، بیروت، دارالکتب العلمیة، ۱۴۲۰ ق.
- صدوق، ابوجعفر محمد بن علی بن الحسین القمی، الخصال، تصحیح: علی اکبر الغفاری، منشورات جماعة المدرسين فی الحوزة العلمیة، قم، ۱۴۰۳ ق.
- عاشوری، نادعلی، سنت اربعین نویسی و نسخه‌ای شریف در شرح چهل حدیث، مطالعات اسلامی، ش ۶۵ و ۶۶، دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد: ۱۳۸۳.
- فؤاد، سید، فهرس المخطوطات المصورة، معهد إحياء المخطوطات العربية، قاهرة، ۱۹۴۵ م.
- فاضل، محمود، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه جامع گوهرشاد مشهد، مشهد، ۱۳۶۳ ش.
- قره خان، عبدالقادر، الأربعون حديثاً فی الأدب الإسلامی، نشریات کلیه الآداب بجامعه استانبول، استانبول ۱۹۵۴ م.
- کاشفی بیهقی، کمال الدین حسین، الرسالة العلیة فی الاحادیث النبویة، تصحیح: سید جلال الدین محدث، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران، ۱۳۴۴ ش.
- گلبرگ، إتان، کتابخانه ابن طاووس و احوال و آثار او، مترجمان: سید علی قرائی و رسول جعفریان، کتابخانه عمومی آیه الله العظمی مرعشی، قم، ۱۳۷۱.
- محمودی، احمد، الأربعون حديثاً فی فضائل امیرالمؤمنین و سيدة العالمین بروایة عائشة، چاپ اول، البلاغ، بیروت، ۱۴۱۰ ق.
- مدیر شانه‌چی، کاظم، علم الحدیث و درایه الحدیث، دفتر انتشارات اسلامی، قم، ۱۳۷۴.

مراغی، ابوالوفاء، فهرس الكتابها الموجودة بالمكتابهاة الازهریة إلی ۱۳۷۱ق. ۱۹۵۲م، چاپ دوم، مطبعة الازهر، مصر، ۱۳۷۱ق.

مشار، خان‌بابا، فهرست کتاب‌های چاپی فارسی، چاپخانه ارزنگ، تهران، ۱۳۵۰ش.

مصاحب، غلامحسین، دائرة المعارف فارسی، مؤسسه فرانکلین، تهران، ۱۳۴۵.

منزوی، احمد، فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی، انتشارات کتابخانه مجلس، تهران، ۱۳۵۰-۱۳۰۵.
موسوی بجنوردی، کاظم، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، تهران، ۱۳۷۵.

نووی، یحیی بن شرف، الأربعین النوویة، تصحیح: مصطفی البغا و محیی الدین مستو، چاپ چهارم، دار ابن کثیر، بیروت، ۱۴۰۶ق.

همدانی، جواد مقصود، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه غرب، مدرسه آخوند، همدان، ۲۵۳۶ش.

Annemarie schimmel, " NUMBERS", from Encyclopedia of Religion, Mircea Eliade, Vol. 11, (New York: Macmillan Publishing Company, 1987.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی